

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

پایان نامه ی دکتری رشته ی تاریخ گرایش ایران اسلامی

رقابت نخبگان خراسانی با عراقی در عصر سلجوقی (۴۳۱ هـ. ق - ۵۵۲ هـ. ق)
(تحلیل علل و پیامدها)

استادان راهنما :

دکتر علی اکبر کجباف

دکتر فریدون الهیاری

استاد مشاور:

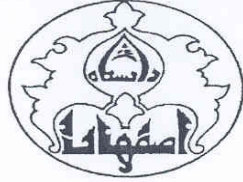
دکتر مصطفی پیرمردیان

پژوهشگر:

محسن مؤمنی

اردیبهشت ۱۳۹۱

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات،
ابتکارات و نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این
پایان نامه متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه‌ی دکتری رشته تاریخ گرایش ایران اسلامی آقای محسن مؤمنی
تحت عنوان

رقابت نخبگان خراسانی با عراقی در عصر سلجوقی (۴۳۱ هـ ق - ۵۵۲ هـ ق)

(تحلیل علل و پیامدها)

در تاریخ ۱۳۹۱/۲/۵ توسط هیئت داوران زیر بررسی و با درجه عالی به تصویب نهایی رسید.

امضا
امضا
امضا
امضا
امضا
امضا

۱- استاد راهنمای اول پایان نامه دکتر علی اکبر کججاف با مرتبه‌ی علمی دانشیار

۲- استاد راهنمای دوم پایان نامه دکتر فریدون الهیاری با مرتبه‌ی علمی دانشیار

۳- استاد مشاور پایان نامه دکتر مصطفی پیرمردیان با مرتبه‌ی علمی استادیار

۴- استاد داور داخل گروه دکتر اصغر فروغی ابری با مرتبه‌ی علمی استادیار

۵- استاد داور داخل گروه دکتر ابوالحسن فیاض انوش با مرتبه‌ی علمی استادیار

۶- استاد داور خارج از گروه دکتر سید ابوالقاسم فروزانی با مرتبه‌ی علمی دانشیار

امضای مدیر گروه

تقدیم به

همسر مهربان و پدر و مادر عزیزم که تنگه ای از آسمان در
چشمانشان و جرعه ای از دریا در دستانشان باقی است.

پاسکداری

بائشکر فراوان از تمام کسانی که در تمام مراحل این رساله همراه و یاور اینجانب بودند. جناب آقای دکتر علی اکبر کجاف و آقای دکتر فریدون الهیاری استادان راهنما و استاد مشاور آقای دکتر مصطفی سپیرادیان به خاطر راهنمایی های ارزنده و زحمات فراوانی که در تمام مراحل انجام شدن این رساله داشتند. همچنین از زحمات استادان داور، استاد داور خارج از دانشگاه، جناب آقای دکتر سید ابوالقاسم فروزانی از دانشگاه شیراز و داوران داخلی از دانشگاه اصفهان جناب آقای دکتر ابوالحسن فیاض نوش و آقای دکتر اصغر فروغی ابری که با صبر و حوصله فراوان مطالب این رساله را مطالعه کرده و با پیشنهادات ارزشمندشان باعث پربارتر شدن آن شدند.

از ریاست گروه تاریخ دانشگاه اصفهان جناب آقای دکتر دهقان نژاد، همچنین کارشناس گروه سرکار خانم بهار لو و سرکار خانم موسوی نشی گروه تاریخ دانشگاه اصفهان به خاطر همکاری و مساعدت با اینجانب کمال تشکر را دارم. جای آن است از زحمات تمام دوستان و آشنایانی که در دوین این رساله کمک نمودند کمال تشکر را داشته باشم. از همسر عزیزم که در تمام مراحل همراه و همیار اینجانب بودند. خواهر عزیزم فاطمه مؤمنی که در کارهای کامپیوتری رساله کمک فراوانی به اینجانب نمودند، همچنین از دوستانی که در مراحل مختلف همراه اینجانب بودند. آقایان رضا محمود اوغلی، مجید دهنوی، رسول حیدری سورشجانی، سجاد محمود اوغلی، جعفر آقا زاده، سراب عبدی زرین، رضا همتی، علیرضا فراهانی، نعمت ا.. زکی پور، محمود همان نواز، جعفر نوری، کیوان کریمی، یوسف کریمی، دکتر ساسان طهاسی، یونس غلامی محمود اکبری و علیراد حسینی، کمال پاسکداری را دارم.

چکیده

دیوانسالاران ایرانی به عنوان نخبگان وابسته به حکومت در طول تاریخ ایران نقش فراوانی در تحولات جامعه ایفا کرده اند. حضور طولانی آنان در تاریخ ایران از دوره باستان آغاز می شود و با ورود اسلام به حوزه ایران، نخبگان دیوانسالار در خدمت تازه واردان قرار گرفتند تا تجربیات خود را درباره ملکداری ایرانی در اختیار آنان قرار دهند. بحث اساسی درباره این نخبگان تفاوت های فرهنگی میان مناطقی بود، که نخبگان دیوانسالار وابسته به آن بودند زیرا سرزمین ایران به دلیل داشتن موقعیت خاص که یک نوع موزاییک اجتماعی می باشد فرهنگ های مختلفی به خود دیده است. این تفاوت های فرهنگی بر روی نخبگان نیز تاثیر گذار بوده است.

تفاوت های موجود بین نخبگان دیوانسالار دو منطقه ی ایران که در این پژوهش تحت عنوان نخبگان خراسان و عراق عجم مطرح شده است. با حمله محمود غزنوی به ری و تصرف این شهر، گروهی از نخبگان عراق عجم وارد دیوانسالاری غزنوی شدند و اولین رقابت ها در این دوره ایجاد شد. به دنبال ورود ترکمانان سلجوقی به ایران و تشکیل حکومت سلجوقیان، آنان به دلیل عدم آشنایی با روش ملکداری ایرانی از نخبگان ایرانی برای اداره کشور استفاده کردند و اولین گروه نخبگان دیوانسالار که بیشترشان از خراسانی ها و جزو ماموران سابق غزنویان بودند به کار گرفته شدند. به دنبال آن با تصرف تمامی ایران بوسیله سلجوقیان، منطقه عراق عجم نیز به تصرف درآمد. در ابتدا قدرت اصلی در دست خراسانی ها بود اما در حکومت سلطان ملکشاه اول به تدریج عراقی هایی که توانسته بودند وارد دیوان ها شوند شروع به رقابت با خراسانی ها کردند، این روند تا پایان دوران حکومت سلجوقیان ادامه داشت. در طول حکومت سلجوقیان در ایران در دوره های خاصی هر کدام از این دو گروه رقابت ها و تکاپوهایی برای تصاحب قدرت داشتند که باعث می شد بر روند حوادث تاثیر گذار شوند.

این پژوهش به روش توصیفی- تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه ای به دنبال یافتن علل این رقابت ها و تاثیر این رقابت ها بر حوادث دوران سلجوقی می باشد.

واژگان کلیدی: نخبگان، خراسان، عراق عجم، رقابت، سلجوقیان، دیوانسالاران.

فهرست مطالب

صفحه عنوان

فصل اول: کلیات

- ۱-۱ - تبیین مسأله پژوهشی و اهمیت آن ۱
- ۱-۲ - اهداف تحقیق ۲
- ۱-۳ - فرضیات و پرسشهای تحقیق ۲
- ۱-۴ - پیشینه‌ی تحقیق ۳
- ۱-۵ - روش تحقیق و مراحل انجام آن ۴
- ۱-۶ - بررسی منابع و مآخذ ۴
- ۱-۷-۱. تبیین ادبیات پژوهش ۸
- ۱-۷-۱.۱. دبیران به مثابه نخبگان جامعه ۱۰
- ۱-۷-۱.۲. ساختار قدرت در جامعه سلجوقی ۱۳
- ۱-۷-۱.۳. رابطه نخبگان با سلطان ۱۶
- ۱-۷-۱.۴. ماهیت و گردش نخبگان در عصر سلجوقی ۲۲
- ۱-۷-۱.۴-۱. عوامل موثر برگردش نخبگان دیوانسالاری ۲۵
- ۱-۷-۱.۴-۲. روش های نخبگان برای حفظ قدرت ۲۶
- ۱-۷-۱.۵. نهاد وزارت کانون نخبگان دیوانسالاری ۲۷

فصل دوم: رقابت نخبگان خراسانی با عراقی پیش از سلجوقیان

- ۲-۱- وضعیت دبیران ایرانی از ورود اسلام تا دوران حکومت غزنویان ۳۲
- ۲-۲. تفاوت های فرهنگی شرق و غرب ایران ۳۳
- ۲-۳. رقابت غزنویان با آل بویه و فتح ری ۳۴
- ۲-۳-۱. ورود دبیران عراقی به دیوان های غزنوی ۳۹

فصل سوم: ورود ترکان سلجوقی، نخبگان خراسانی حاکمان واقعی

- ۳-۱. فضای فرهنگی ایران عصر سلجوقی ۵۲
- ۳-۲. ماهیت و قالب دیوانسالاری عصر سلجوقی ۵۴
- ۳-۳. دوران طغرل، خراسانی ها در خدمت ترکان ۵۶

- ۳-۳-۱. نخبگان ناراضی در خدمت طغرل سلجوقی ۵۸
- ۳-۳-۲. عمیدالملک کندری، تسلط کامل نخبگان خراسانی - حنفی ۶۱
- ۳-۴. عصر آلب ارسلان، قدرت گیری کامل خراسانی ها ۶۸
- ۳-۴-۱. نخبگان عراقی در دوره آلب ارسلان ۷۲

فصل چهارم: عصر ملکشاه اول، از اقتدار خراسانی ها تا اقتدار عراقی ها

- ۴-۱. ماهیت قدرت از دیدگاه خواجه نظام الملک ۷۷
- ۴-۲. نخبگان خراسانی در خدمت نظام الملک ۸۵
- ۴-۳. خلافت عباسی و رابطه با نخبگان خراسانی ۸۷
- ۴-۴. دسته بندی رقبای نظام الملک ۹۳
- ۴-۴-۱. رقابت های درونی نخبگان خراسانی ۹۴
- ۴-۴-۵. تکاپوی نخبگان عراقی برای کسب قدرت ۹۸
- ۴-۴-۶. اقتدار نخبگان عراقی ۱۰۳
- ۴-۴-۱-۶. تاج الملک شیرازی، زعیم نخبگان عراقی ۱۰۵
- ۴-۴-۲. روش نخبگان عراقی برای حذف خراسانی ها ۱۰۸
- ۴-۴-۱-۲-۶. حرم ملکشاه سلجوقی و نخبگان عراقی ۱۰۸
- ۴-۴-۳. تغییر اجباری به جای گردش نخبگان ۱۱۳
- ۴-۴-۴. قتل نظام الملک از اتهام تا واقعیت ۱۱۶

فصل پنجم: دوران برکیارق و محمد، جدال خراسانی - عراقی و قدرت گیری امرا

- ۵-۱. رویارویی نخبگان خراسانی با یکدیگر ۱۲۲
- ۵-۲. کشاکش خراسانی - عراقی در شورش امیر انر ۱۲۸
- ۵-۳. قتل مجدالملک پایان اقتدار عراقی ها ۱۳۰
- ۵-۴. صعود و سقوط عراقی ها ، دوران محمدبن ملکشاه ۱۳۶
- ۵-۵. قدرت گیری خراسانی ها و تلاش عراقی ها برای حفظ قدرت ۱۴۲

فصل ششم: رقابت ها در دوره جانشینان سلطان محمد

- ۶-۱. دوران سلطان سنجر، رقابت خراسانی ها با عراقی ها در خراسان ۱۴۷
- ۶-۲. جانشینان سلطان محمد، پیروزی کامل نخبگان عراقی ۱۵۲

۱-۲-۶. دوران سلطان محمود، افول کامل قدرت خراسانی ها.....	۱۵۳
۲-۲-۶. وزارت ابوالقاسم درگزینی، رقابت درونی عراقی ها.....	۱۵۹
۱-۲-۲-۶. دوره دوم وزارت درگزینی، اصلاحات سریع و انحصار قدرت.....	۱۶۴
۳-۶. دوران سلطان مسعود، افول قدرت نخبگان عراقی و ارتقای پایگاه امرای نظامی.....	۱۶۸
۱-۳-۶. وزارت عمادالدین ابوالبرکات درگزینی تلاشی نافرجام برای کسب قدرت.....	۱۷۰
یافته های پژوهش.....	۱۷۴
منابع و مأخذ.....	۱۷۹

مقدمه

نخبگان دیوانسالار ایرانی از دوران باستان به عنوان ارکان حکومت هایی که بر این سرزمین حکمرانی می کردند نقش تعیین کننده ای بر روند وقایع داشته اند. به لحاظ تقسیم بندی اجتماعی بعضی از مورخان دیوانسالاران را دارای طبقه می دانند و بعضی دیگر با استناد به نوع و ساختار دیوانسالاران ایرانی آنان را فاقد ویژگی های طبقه می دانند. در طول تاریخ ایران دیوانیان به دلیل وابستگی به قدرت حکومتی تشکیل دهنده گروهی از نخبگان دیوانسالاری داده اند. اما آیا این گروه از دیوانسالاران در طول تاریخ ایران دارای انسجام فکری خاصی بوده اند و آیا اندیشه های حاکم بر آنان دارای مولفه های مشترکی در تمام مناطق ایران بوده است؟ این پرسش از وضعیت دیوانسالاران ایرانی باعث می شود که ما به زمینه های فرهنگی در حوزه ایران توجه کنیم. به لحاظ تفاوت های فرهنگی سرزمین ایران به علت دارا بودن یک نوع پراکندگی اقلیمی که به دلیل شرایط جغرافیایی آن می باشد، از دوران های باستان تا به امروز از یک نوع تنوع فرهنگی برخوردار می باشد. این تنوع فرهنگی بر اندیشه های مردمان این مناطق و دیدگاه آنان درباره مذهب، حکومت و غیره تاثیر گذار بوده و باعث گردیده است که حوزه های مختلفی از فرهنگ ها و خرده فرهنگ ها در ایران بوجود آید اما به دلیل وجود مفاهیم مشترک بین مناطق مختلف از پراکندگی آن مانع می شود. از دوران باستان این تفاوت ها بیشتر در شکل تفاوت بین شرق و غرب ایران مشهود بود. که باعث شده است در این دو منطقه ایران تفاوت هایی به لحاظ مذهبی و ادبیات و همچنین نوع حکومت ها شاهد باشیم. به گونه ای که حکومت هایی که در مرکز و غرب ایران تشکیل شده اند به مانند مادها، هخامنشیان و بعدها ساسانیان به دنبال یک نوع تمرکز گرایی باشند و حکومت هایی که در شرق ایران شکل گرفتند مانند اشکانیان از الگوی حکومت ملوک الطوائفی پیروی کنند. این وضعیت در مذاهب رایج در این دو منطقه نیز صادق بوده است. در شرق ایران یک نوع پراکندگی در مذاهب مختلف در دوره باستان شاهد هستیم و در غرب ایران و مرکز بیشتر وحدت در یک دین خاص که زرتشتی بود، رواج داشته است.

با ورود اسلام به حوزه فلات ایران و رواج اسلام پذیری ساکنان ایران زمین این حوزه های فرهنگی متفاوت تحت حاکمیت یک دین واحد قرار گرفت. دیوانسالاران به عنوان گروهی که در نظام اداری بودند خیلی زود به تازواردان در اداره این سرزمین کمک کردند. به دلیل حاکمیت اعراب مسلمان بر شرق و غرب ایران یک نوع وحدت بر این مناطق حاکم شد که بن مایه آن دین اسلام بود. این روند هرچند در ظاهر اختلافات فرهنگی را کم رنگ تر کرد ولی به تدریج با حاکمیت حکومت های ایرانی بر مناطق مختلف ایران از اواخر قرن دوم هجری این وحدت ظاهری نیز ماهیت خود را از دست داد. زیرا حکومت های محلی ایرانی که بعضی به مانند طاهریان وابسته به خلافت بودند و بعضی دیگر به مانند صفاریان که از خلافت تبعیت نمی کردند در مناطق حکومتی خود روش های خاصی به اجرا گذاشتند و هیچ کدام تا دوره سلاجقه موفق نشدند غرب و شرق ایران را تحت حاکمیت خود در آورند. با کم رنگ شدن قدرت خلافت عباسی در ایران و تشکیل حکومت آل بویه شیعه مذهب در مرکز و غرب ایران و همچنین سامانیان سنی مذهب در ماورالنهر و شرق ایران این تفاوت ها دوباره بروز نمود. سامانیان در مناطق شرقی و ماورالنهر موفق شدند حکومتی ایجاد کنند که بیشتر ویژگی های آن از نظام اداری عباسیان تقلید شده بود. عباسیان نیز به کمک مشاوران ایرانی شان آنها را از ساسانیان به ارث برده بودند. اما در غرب ایران آل بویه شیعه مذهب موفق شده بود که خلافت عباسی را تحت سیطره خود بگیرد. به تدریج با افزایش قدرت آل بویه رقابت آنان با سامانیان به خاطر تسلط بر خراسان به اوج خود رسید. این اختلافات که

سالها به طول کشید باعث ایجاد یک مرز بندی بین دو حکومت و به تبع آن نخبگان وابسته به آنان شد. هرچند که بعد از چند سال جنگ سرانجام این دو حکومت رضایت به صلح دادند ولی اختلافات هنوز پابرجا بود. با روی کار آمدن حکومت غزنویان در شرق ایران و تشکیل حکومتی مقتدر، که دیوانسالاران خراسانی بیشترین نقش را در ایجاد آن داشتند، مرزبندی و صلح هنوز برقرار بود اما با حمله محمود غزنوی به ری و نابود کردن شاخه جبال از حکومت آل بویه در سال ۴۲۰ه.ق این مرزبندی بهم خورد. با حکومت مسعود و اقدام او در استفاده از دیوانسالاران عراقی در درون دیوانسالاری غزنوی اولین رقابت ها بین نخبگان این دو منطقه از ایران شکل عملی به خود گرفت. اما عمر حکومت غزنویان در خراسان چندان به درازا نکشید و با ورود ترکان سلجوقی به درون ایران و شکست غزنویان تمام شرق و غرب این سرزمین تحت سیطره یک حکومت واحد درآمد. حاکمیت یک حکومت واحد بر دو حوزه فرهنگی و نخبگان آن باعث ایجاد چالش هایی در درون ساختار دیوانسالاری و حکومت سلجوقیان گردید. این پژوهش به دنبال بررسی رقابت نخبگان دو منطقه شرق ایران (خراسان) و غرب ایران (عراق عجم) در دوره تسلط ترکان سلجوقی می باشد و اینکه چه عواملی بر رقابت این دو گروه از نخبگان تاثیر گذار بوده است؟ بازتاب های این رقابت بر روند حوادث دوره سلجوقی چگونه بوده است.

این پژوهش در شش فصل به تحلیل و واکاوی این رقابت ها می پردازد. در فصل اول ادبیات پژوهش می باشد. تلاش شده در این فصل مفاهیم کلیدی درباره رابطه نخبگان با سلطان و همچنین دیدگاه متقابل سلطان و نخبگان مورد بررسی قرار گیرد. فصل دوم تحت عنوان رقابت در دوره غزنویان مقدمه ای برای ورود به بحث اصلی می باشد. چهار فصل دیگر این پژوهش به تحلیل رقابت عراقی ها و خراسانی ها در درون دیوانسالاری غزنوی تا پایان حکومت سلطان سنجر اختصاص داده شده است.

در اجرای این پژوهش مشکلات فراوانی پیش روی پژوهشگر بوده است که مهمترین آنها به این گونه می باشد. از اصلی ترین مشکلات، کمبود منابع دست اول و حتی تحقیقاتی درباره این موضوع می باشد. به دلیل اینکه بیشتر منابع این دوره با محوریت سلطان و حوادث نظامی نوشته شده اند. کمتر به موضوع رقابت درونی نخبگان اشاره مستقیم دارند و به همین دلیل سعی شده از منابع تکمیلی مانند منابع ادبی در این پژوهش برای پر کردن خلاء اطلاعاتی استفاده شود. منابع تحقیقاتی که درباره دیوانسالاری در دوره مورد بحث تالیف شده اند کمتر به این موضوع پرداخته اند. زیرا این تالیفات بیشتر به دنبال بیان ساختار دیوانها به لحاظ شکلی بوده اند و کمتر به اوضاع درونی این دیوانسالاران و رقابت های رایج در بین آنان پرداخته اند. از دیگر مشکلات این پژوهش نبودن تحقیقات مشابه در زمینه رقابت نخبگان در این دوره می باشد. این موضوع باعث گردید که بیشتر منابع مورد استفاده به طور کامل مورد بررسی قرار گرفته شود تا چهارچوب پژوهش شکل مناسب را پیدا کند.

فصل اول

کلیات

۱-۱ - تبیین مسأله پژوهشی و اهمیت آن

سرزمین ایران به دلیل برخورداری از شرایط جغرافیایی که شامل اقلیم ها و نواحی با ویژگی‌های طبیعی و فرهنگی متنوع می‌باشد از روزگاران گذشته شرایط خاصی را دارا بوده است. جغرافیای عقیدتی یا جغرافیای فرهنگی متفاوتی که بین مناطق مختلف ایران وجود داشت باعث ایجاد نوعی موزائیک اجتماعی و سیاسی در ایران شده است. تفاوت‌های منطقه‌ای بین شرق و غرب ایران از زمان‌های باستان حتی بر نوع ادبیات رایج در این دو منطقه نیز تاثیر گذار بوده است. این تفاوت‌های فرهنگی باعث ایجاد دو فضای فرهنگی شرق و غرب ایران گردید. هر چند فضاهای فرهنگی متفاوت شرق و غرب ایران زیر سیطره‌ی اسلام به یک وحدت دست پیدا کرد که این وحدت از زمان هخامنشیان سابقه نداشت. خراسان به لحاظ ظاهری زودتر از عراق عجم از سیطره‌ی خلفای عباسی خارج شد و اولین حکومت‌های نیمه مستقل ایران در خراسان شکل گرفتند. به تدریج با روی کار آمدن آل بویه در عراق عجم یا غرب ایران و سامانیان در خراسان و ماوراءالنهر رقابت‌های آنان در منطقه خراسان به اوج خود رسید. با سقوط سامانیان و روی کار آمدن غزنویان این روند باز هم ادامه پیدا کرد. دیوانسالاران ایرانی که از زمان ورود اعراب مسلمان در اداره‌ی امور کشور آنان را یاری کردند، تشکیل دهنده‌ی طبقه‌ی نخبگان ایرانی بودند. اما مسئله‌ی اصلی درباره‌ی این نخبگان که موضوع این پژوهش می‌باشد رقابت و درگیری‌های سیاسی و اندیشه‌ای این نخبگان با یکدیگر می‌باشد که این رقابت‌ها بین نخبگان منطقه‌ی شرق

ایران(خراسان) و غرب ایران(عراق عجم) در طول این ادوار تا روی کار آمدن سلجوقیان ادامه داشت. این چالش و رقابت زمانی جدی تر شد که این دو قلمرو که از صدر اسلام به طور واقعی تحت سیطره‌ی مستقیم یک حکومت واحد قرار نگرفته بودند بوسیله ترکان سلجوقی تحت حاکمیت واحدی قرار گرفتند. سلجوقیان از هر دو گروه نخبگان رقیب در دیوانسالاری خود استفاده کردند که این سیاست پیامدهای زیادی در روند حکومت و جامعه عصر سلجوقی داشت. در طول حکومت سلجوقیان در سرزمین ایران هر کدام از این دو گروه تحرکاتی برای تسلط بر ساختار قدرت داشتند که می‌توان این دوره از تاریخ ایران را بر اساس همین رقابت‌ها و قدرت‌گیری هر کدام از دو گروه نخبگان تقسیم بندی کرد. در رقابت‌های این دو گروه، خواجه نظام الملک به عنوان یکی از نمایندگان اصلی گروه نخبگان خراسانی و تاج الملک ابوالغنائم به عنوان نماینده نخبگان عراقی نقش فراوانی داشتند. اوج این رقابت‌ها زمانی بیشتر نمود پیدا می‌کرد که سلطان سلجوقی از دنیا می‌رفت و این دو گروه برای به قدرت رساندن سلطان مورد حمایت خود وارد عرصه می‌شدند که این موضوع درگیری‌ها و تنش‌های زیادی را ایجاد می‌کرد. رقابت‌های نخبگان خراسانی با عراقی نه تنها در دوره سلجوقی متوقف نشد بلکه در دوره‌های بعد مانند تیموریان و صفویه ادامه پیدا کرد.

۱-۲- اهداف تحقیق

هدف اصلی

- تبیین رقابت نخبگان دیوانی در حکومت و جامعه دوره سلجوقی.

اهداف فرعی

- تبیین عوامل مؤثر بر رقابت نخبگان ایرانی با یکدیگر در دوره سلجوقی.
- تبیین و تحلیل پیامدهای رقابت نخبگان در ساختار حکومت و قدرت سلجوقیان.
- تبیین و تحلیل سیاست‌های سلاطین سلجوقی در قبال رقابت نخبگان دیوانی جامعه.

۱-۳- فرضیات و پرسشهای تحقیق

الف: پرسش‌ها

- اختلاف مذهبی بین نخبگان چه نقشی در رقابت‌های آنان داشت؟
- سلاطین سلجوقی چه نقشی در رقابت و درگیری نخبگان ایفا می‌کردند؟
- رقابت نخبگان منطقه‌ی خراسان و عراق عجم چه بازتابی در دیگر لایه‌های اجتماعی داشته است؟

ب: فرضیه‌ها

- ریشه اختلاف مذهبی بین نخبگان خراسانی و عراقی یکی از علل رقابت آنان بوده است.
- سلاطین سلجوقی از رقابت و اختلاف نخبگان ایرانی برای مهار قدرت آنان در جامعه استفاده می کردند.
- رقابت تنها بین نخبگان خراسان و عراق بود و در دیگر لایه های اجتماعی بازتابی نداشت.

۱- ۴- پیشنهادی تحقیق

درباره اوضاع اداری و دیوانسالاری دوره سلجوقی تحقیقاتی انجام گرفته شده است. اما درباره رابطه گروههای درون دیوانسالاری و رابطه آنان با یکدیگر تحقیق و پژوهش مستقلی انجام نگرفته است. این پژوهش به دنبال پر کردن این خلاء می باشد. از تحقیقاتی که درباره دیوانسالاری عصر سلجوقی انجام گرفته می توان به این تالیفات اشاره کرد.

عباس اقبال (۱۳۳۸): وزارت در عهد سلاطین بزرگ سلجوقی تألیف عباس اقبال در این اثر نویسنده به معرفی دیوانهای مختلف عصر سلجوقی به خصوص وزارت پرداخته است. بیشتر تلاش مؤلف معرفی افراد شاغل در وزارت سلجوقیان و رؤسای دیوانها بوده است و کمتر به مسائلی چون رقابت‌های درون گروهی اشاره کرده است.

کلوزنر (۱۳۶۳): کتاب دیوانسالاری در عصر سلجوقی که رساله‌ی دکترای کارلا کلوزنر می باشد. عنوان اصلی آن وزارت در عهد سلجوقی بوده که توسط یعقوب آژند با عنوان دیوانسالاری در عهد سلجوقی ترجمه و چاپ شده است. این کتاب یکی از بهترین آثار درباره‌ی نظام دیوانسالاری عصر سلجوقی می باشد. در این اثر به ویژگی‌های شغل وزارت بیشتر توجه شده و کمتر به مسائل درون گروهی نخبگان جامعه که بیشتر آنان در نظام دیوانسالاری خدمت می کردند پرداخته شده است.

بویل (۱۳۶۶): تاریخ ایران کیمبریج، مجموعه کتاب‌های تاریخ ایران پژوهش دانشگاه کیمبریج یکی از بهترین مجموعه کتاب‌هایی است که درباره‌ی تاریخ ایران از دوران باستان تا معاصر به رشته تحریر در آمده اند. در این مجموعه آثار که شامل هفت جلد می باشد، در تالیف آن گروهی از بهترین محققان تاریخ ایران نقش داشته‌اند. درباره عصر سلجوقیان به خصوص نظام دیوانسالاری این دوران، لمبتون در جلد پنجم این مجموعه، بخشی از پژوهش خانم لمبتون تحت عنوان، ساختار درونی امپراتوری سلجوقی می باشد. در این بخش درباره‌ی نظام دیوانسالاری عصر سلجوقی، مقام وزارت، نظام زمینداری و مالیات و... مباحثی مطرح شده است. می توان گفت این بخش چکیده‌ای از دیگر اثر لمبتون یعنی کتاب تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران است.

لمبتن (۱۳۸۲): کتاب تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران، یکی از آثار مفید در زمینه تاریخ میانه ایران می‌باشد. نویسندگان این اثر به دلیل داشتن آثار دیگر در تاریخ ایران نیز شناخته شده است. لمبتن در این اثر به مسائل اجتماعی تاریخ میانه ایران پرداخته است. مسائلی مانند، نظام وزارت و تشکیلات مربوط به آن، در این اثر همچنان که از نام آن نیز مشخص است بیشتر تلاش مؤلف برای روشن کردن سیر تداوم تشکیلات اداری ایران در طول دوران میانه و روند تغییراتی که این نهادها پشت سر گذاشته اند می‌باشد.

۱-۵ - روش تحقیق و مراحل انجام آن

روش تحقیق در این پژوهش، توصیفی-تحلیلی خواهد بود. جمع‌آوری اطلاعات در این تحقیق به روش کتابخانه‌ای انجام خواهد شد. در نهایت بر پایه‌ی یافته‌های حاصل از منابع گوناگون استنتاج و تبیین به عمل خواهد آمد.

۱-۶ - بررسی منابع و مآخذ

منابعی که در این پژوهش به کار گرفته شده اند را می‌توان به چند گروه دسته بندی کرد. ۱- تاریخ‌های عمومی مانند، تاریخ الکامل تالیف ابن اثیر. ۲- تاریخ‌های سلسله‌ای که به طور اختصاصی درباره دوره سلجوقیان و غزنویان نوشته شده است. مانند، راحه الصدور و آیه السرور تالیف راوندی، تاریخ دله آل سلجوق تالیف عمادالدین اصفهانی و تاریخ بیهقی. ۳- کتاب‌های ادبی، در این بخش کتاب‌های با ارزشی مانند سیرالملوک خواجه نظام الملک طوسی و دیوان امیر معزی مورد استفاده قرار گرفته شده.

۱. ابن اثیر، عزالدین ابی الحسن علی بن ابی الکریم معروف به ابن اثیر در سال ۵۵۵ هـ. ق در جزیره ابن عمر در نزدیکی دجله بدنیا آمد و در سال ۶۳۰ هـ. ق درگذشت. اثر وی الکامل یکی از بزرگترین تاریخ‌های عمومی می‌باشد که از خلقت آدم تا حوادث سال ۶۳۰ هـ. ق را دربر می‌گیرد. مؤلف آن را به بدرالدین لولو حکمران موصل تقدیم کرد. مؤلف که بسیاری از روایات تاریخی را از مورخان پیش از خود و بخصوص طبری اقتباس نموده است. برای دوره مورد بحث این پژوهش، ابن اثیر منبعی مکمل محسوب می‌شود که نواقص و کمبود اطلاعات را در بسیاری از موارد جبران می‌نماید. ویژگی شاخص ابن اثیر در تالیف خود استفاده از منابعی مانند، مشارب التجارب و غوارب الغرائب تالیف ابوالحسن بیهقی می‌باشد که امروزه دیگر وجود ندارد. مشارب یکی از آثار سودمند برای پژوهش در تاریخ سلجوقیان بوده که متأسفانه از بین رفته است و ابن اثیر از این اثر برای شرح وقایع کتاب خود استفاده کرده است. مطالب ابن اثیر در حوادث بعد از مرگ سلطان محمد دارای اطلاعاتی است که در پر کردن خلاء اطلاعات در این زمان کمک زیادی به این پژوهش نموده است.

۲. نجم الدین ابوبکر محمد بن علی بن سلیمان راوندی کاشانی مولف کتاب *راحه الصدور* و *آیه السرور*، راوندی در یک خانواده کوچیده از راوند کاشان به همدان در نیمه دوم سده ششم هجری به دنیا آمد. اهالی زادگاه خود راوندی، راوند کاشان، غالباً شیعه مذهب بوده اند. اما خود راوندی سنی مذهب و گویا شافعی بوده، یک دهه بعد از بر افتادن پادشاهی سلاجقه عراق، ابوبکر راوندی در سال ۵۹۹ هـ.ق اثرش را تالیف می کند. او به دنبال مخدومی می گشت تا اثرش را به او تقدیم کند و مزد و پاداشی بگیرد. در نهایت به دربار سلطان غیاث الدین ابوالفتح کیخسرو بن قلیج ارسلان سلجوقی رومی راه یافت. راوندی در اثر خود از کتاب *سلجوقنامه* ظهیرالدین نیشابوری اقتباس کرده، چرا که حتی یک کلمه هم بیش از مطالب تاریخ مذکور به *راحه الصدور* افزوده نشده است و حتی وقایع آن در سالی که وقایع *سلجوقنامه* به پایان می رسد، خاتمه می یابد (ریکا، ۱۳۶۴: ۱۶۴؛ اذکایی، ۱۳۷۳، ج ۱: ۲۶۷). در استفاده از اثر راوندی باید دقت کرد، زیرا وی دارای تعصب شدیدی نسبت به اهل سنت بوده و از غلات شیعه و اشاعره در کتابش بدگویی کرده و حتی آنان را لعن نموده است. دیدگاه خاص او نسبت به شخصیت هایی چون نظام الملک و سلطان محمد که نماد مبارزه با تشیع بوده اند نشان دهنده این دیدگاه راوندی است. راوندی زمانی اثر خود را تالیف میکرد که قدرت سلجوقیان افول کرده بود. او به دنبال علت این موضوع بوده و در کتابش علت این امر را بیشتر نفوذ نخبگان عراقی شیعه مذهب می داند. قضاوت های او در بعضی مواقع به شدت متأثر از دیدگاه های مذهبی اش می باشد در جمع بندی کلی اثر راوندی به عنوان یکی از منابعی که طرفدار خراسانی ها بود در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته شد. شاید بتوان گفت عاملی که باعث شده است راوندی با وجود تعلق داشتن به منطقه عراق عجم از طرفداران خراسانی ها باشد بیشتر مسائل مذهبی باشد.

۳. عمادالدین اصفهانی: عماد معروف به عماد کاتب، فقیه شافعی مذهب که در مدرسه نظامیه فقه و فنون ادب تحصیل کرده بود. در ایام جوانی از اصفهان به بغداد می رود و مدرس نظامیه بغداد می شود. مدتی در دربار زنگی ها در دمشق بود و در دیوان آنها به کار کتابت مشغول بود. مدتی بعد از تصرف دمشق به دست صلاح الدین در سال ۵۷۰ هـ.ق ملازم صلاح الدین گردید. تالیفات عماد عبارتند از؛ کتاب *خریده القصر* و *جریده العصر*، ذیل کتاب *زینة الدهر* تالیف سعد بن علی بن وراق خطیری، ذیل کتاب «*دمیه القصر* و *عصره اهل العصر*» تصنیف باخرزی و کتاب معروف *نصره الفتره* و *عصره الفطره* یا تاریخ *دوله آل سلجوق*، که این اثر کهن ترین اثر درباره تاریخ سلجوقیان می باشد. او در تالیف اثر خود از خاطرات وزیر سلجوقیان، انوشیروان بن خالد استفاده کرده است هرچند که قسمت هایی از این اثر کار خود مولف می باشد زیرا خاطرات، انوشیروان تا سال ۵۲۸ هـ.ق را شامل می شده است (ابن خلکان، ۱۳۸۱، ج ۳: ۲۲۵؛ باسورث و دیگران، ۱۳۸۰، ۱۹-۱۸). این کتاب یکی از بهترین

آثار درباره اوضاع داخلی دیوانسالاری دوره سلجوقی می باشد. زیرا انوشیروان از وزرای سلجوقیان و خلفای عباسی بوده است. هر چند عماد در تالیف این کتاب از خاطرات شخصی و خانوادگی نیز استفاده کرده است. اثر عماد کاتب راجع به دوران بعد از مرگ ملکشاه سلجوقی اثری منحصر به فرد می باشد. این اثر بوسیله بنداری اصفهانی تلخیص و به فارسی ترجمه شده که در کتاب بنداری به طور مستقیم به موضوع رقابت اشاره شده و بنداری برای اولین بار از اصطلاح خراسانی ها و عراقی ها استفاده کرده است.

۴. ذیل نفثه المصدور تالیف نجم الدین ابوالرجاء قمی، او از دبیران دیوان انشاء در همدان، یکی از پایتخت های سلجوقیان عراق بوده است. از احوال وی هیچ چیز مهمی نمی دانیم، مگر اشاراتی به پسر عمه اش امیر بن دارای قمی که در عهد وزارت انوشیروان بن خالد کاشی نایب دیوان استیفاء بوده. نجم الدین قمی مدتی را هم در دستگاه قوام الدین بن قوام الدین درگزینی، سمت رئیس دیوان انشاء داشته، کتاب ذیل نفثه المصدور قمی، ذیلی است بر کتاب نفثه المصدور، تالیف انوشیروان بن خالد کاشانی، که امروزه وجود ندارد. نوشته شده که از قمی خواستند تا همانند با کتاب انوشیروان کتابی بنویسد. پس وزیران سلجوقی را در پی او، با اصحاب مناصب دستگاه دیوانی، امیران و بلند پایگان عراق عجم یاده کرده و کتابش در سال ۵۸۴ هـ. ق تالیف شده است. کتاب انوشیروان با شرح وزارت قوام الدین ابوالقاسم درگزینی (۵۲۸ هـ. ق) پایان می یابد. تاریخ الوزراء، نجم الدین قمی مشتمل بر ذکر پانزده تن از وزراء از همان قوام الدین درگزینی تا عزالدین کاشی در سال ۵۸۴ هـ. ق می باشد. نثر فارسی این اثر از نوع فنی با سبک فاخر منشیانه و شیوه بدیع ادیبانه می باشد (اذکایی، ۱۳۷۳، ج ۱: ۲۶۱). قمی در اثر خود به طور واضح از عراقی ها حمایت کرده است و خراسانی ها را مورد نقد و انتقاد شدید قرار داده است. نگاه او به عملکرد خراسانی ها متأثر از طرفداری او از عراقی ها می باشد. اثر قمی را باید به لحاظ حمایت از عراقی ها در نقطه مقابل راوندی دانست.

۵. تاریخ بیهقی: تالیف ابوالفضل بیهقی، این اثر که گویا کتاب بزرگتری از آنچه امروز به دست ما رسیده بوده است به نام تاریخ مسعودی و تاریخ آل سبکتگین نیز شناخته می شود. به لحاظ ادبی تاریخ بیهقی اثری منحصر به فرد می باشد. از جنبه تاریخی به دلیل همزمانی مولف با حوادث و درگیر بودن او با روند حوادث، دارای ارزش زیادی می باشد. بیهقی در این اثر به ماجراها و درگیری های نخبگان دیوانسالار ایرانی در درون دیوانسالاری غزنوی پرداخته است. بیهقی از دیوانسالاران خراسانی بود که در دربار غزنویان سال ها تجربه دیوانسالاری داشته است. بنابراین ورود یک نیروی جدید به درون دیوانسالاری که همان نخبگان عراقی بودند بازتاب خاصی در اثر او داشته است. تاریخ بیهقی در بیشتر جاهایی که صحبت از این تازه واردان می کند دانش آنان را در امر دبیری

بسیار سطحی توصیف می کند. کتاب تاریخ بیهقی به لحاظ اینکه به اولین برخورد نخبگان خراسانی با عراقی پرداخته است اثری با ارزش در زمینه رقابت نخبگان ایرانی می باشد.

منابع ادبی

۱. دیوان امیر معزی، محمد بن عبدالملک نیشابوری معروف به امیر الشعراء معزی، شاعر دربار سلجوقیان بوده البته بیشتر دوران شاعری او در دربار سلطان سنجر سپری شده است. معزی به دلیل حضور در دربار از جریان های سیاسی موجود در درون دیوانسالاری و رقابت آنان اطلاعات خوبی داشته است. از سوی دیگر معزی از طرفداران خراسانی ها و به خصوص خانواده نظام الملک بوده که این موضوع در اشعار او بازتاب داشته است. اشعار مدح آمیز او البته تنها منحصر به خراسانی نمی باشد بلکه معزی در مقاطع زمانی که عراقی ها در راس قدرت بودند تعدادی از آنان را مدح کرده است. افرادی مانند تاج الملک ابوالغنائم و سعدالملک آوی، اما بعد از افول قدرت این افراد معزی پیکان هجو را به سوی آنان نشانه رفته. به طور کلی بیشتر اشعار معزی درباره فخرالملک بن نظام الملک می باشد و او ستایشگر این فرزند نظام الملک بوده است. دیوان معزی درباره عزل و نصب های درون دیوانسالاری و رقابت های پشت پرده بسیار جالب توجه می باشد. زیرا او در قالب شعر بسیاری از این رقابت ها و دسته بندی های درونی را بیان کرده است.

۳. سیاست نامه: تالیف خواجه نظام الملک طوسی، آداب الملوک ها بیشتر توسط کسانی نوشته شده اند که از مردان سیاست یا از نویسندگان درباری محسوب می شده اند. هدف سیاست نامه نویسان بیشتر راهنمایی شاهان و سلاطین برای حکومت کردن می باشد در آنها بیش از آنکه اصول حکومت و سرشت نظام سیاسی مورد بحث باشد از فن حکومت کردن سخن در میان بوده با این حال سیاست نامه خواجه نظام الملک تفاوت مهمی با این گونه سیاست نامه ها دارد. در این کتاب خواجه علاوه بر سخن گفتن از فن حکومت بحثی نیز در سرشت نظام سیاسی دارد که از جنبه نظریه پردازی و تاریخی در تحول اندیشه سیاسی ایران و اسلام جایگاهی مهم دارد (پولادی، ۱۳۸۵: ۹۶). حلبی دیدگاهی متفاوت درباره خواجه دارد. او معتقد است که خواجه مانند، فارابی، ارسطو، افلاطون و خواجه نصیر الدین طوسی که اصول نظری سیاست را بیان کرده اند فیلسوف نبوده است، بلکه اندیشه های او در سیاست مآخوذ از تجارب عملی خود او در سیاست و نیز برخی از اصول سیاست اسلامی به ویژه بر پایه فقه شافعی و اصول عقاید اشعری بوده است و سیاست نامه دستورالعملی است که جهت اداره مملکت انشاء شده است (حلبی، ۱۳۷۲: ۴۶۸). اما پولادی دیدگاهی مخالف حلبی دارد. او سیاست نامه را به دلیل دارا بودن یک